

Inhoud

Voorwoord 11

1 De ontmoeting 13

Een kemphaan in mijn broodtrommel 13

Kemphaan 15

2 Balts 17

Mijn kemphanenparadijs 17

Baltsgedrag 26

Nieuwe kansen 41

De teloorgang van de arena's 45

3 De derde man 49

Een twijfelhen 49

De faar 53

De ontdekking van het faargen 57

4 De kritische kemphen 61

De oproep 61

Zwartkraag 63

Nestelen en broeden 65

Verloren broedsel 68

Kuikens 69

De kemphennenverleider 73

Afloop 80

Kansen 82

5 *Brushanen* 85

Afspraak in de verlatenheid 85

Twee ontmoetingen 88

Fuglepolde 92

Arme en zure grond 98

Stil verdriet 100

6 Voedsel en foerageergedrag 104

De jacht is geopend 104

Gevarieerde jachttechniek? 108

De wormenman 111

Gierend naar boven gedwongen 116

7 Veren 118

Van dons naar veer 118

Nieuwe veren 120

Rui en lichaamsgewicht 125

Het oorspronkelijk broedkleed? 126

Winter-, dwarsgestreepte en broedveren 129

Kleur- en patroonvariaties van kraagveren 134

8 Als individu gemerkt 137

Mijn onbekende Russin 137

Individueel herkennen 140

Van papieren naar digitale vogeltrekatlas 145

9 Trek en overwintering 149

De mythische kemphaan 149

Trekken om te eten 151

Naar Afrika 154

De Sahel 157

Tellingen 163

Afrikaans eten 167

Dammen 171

In het visnet 174

Opvetten en verhongeren in de Sahel 178

De voorjaarstrek 182

Gemeenschappelijk overnachten	185
Slapen in Friesland	187
Europese en Friese seksratio	191
Hennen willen wat anders	193
Getuige van een teloorgang	196
Specialist in aanpassen	203
Van veldwerk naar forensisch onderzoek	206
Trouwe vrouwen verdwijnen het eerst	211
Kemphanen zijn te verleiden	212

10 Netten en strikken, vetmesten en eten 216

Kemphanenvangst	216
Wetgeving	221
Voor de export	223
Tastbaar bewijs	224
Laatste getuigen	226
Voor Artis	229
De stroper	230
Kemphanen te koop	232

11 *Efter de skûle mei Doede* 234

Ontmoeting in het veld	234
De vanginstallatie	236
Ringnummer 1687860	240
Siësta	242
Uitbuiken langs het IJsselmeer	244

12 De laatste kemphaan 247

De oudste weidevogel	247
Is zien kennen?	250
De papieren expeditie	251
‘Ruim zesduizend paar?’	253
Kaarten vergelijken	257
Harde betrouwbare data?	258
Als kritische indicator	261
Veranderingen	262
Wie is hier de verliezer?	264

13	Blik op de toekomst	266
	De Europese broedvogelatlas van 2100	266
	Natuuramnesie	268
	Vooruitzicht	271
	Toch is er hoop!	273
	Kemphaangrasland	276
	Tegen beter weten in	279
	Nagelaten devies	281

	Dankwoord	283
	Geraadpleegde literatuur	291
	Personenregister	307
	Illustratieverantwoording	311

Voorwoord

De kemphaan is misschien wel de merkwaardigste vogel die ooit een prominente rol vervulde in de Nederlandse avifauna als algemene broedvogel van de natte graslanden én als massale doortrekker. Ruim dertig jaar geleden schreef ik er een boek over (*The Ruff*, 1991). Tussen toen en nu is verschrikkelijk veel meer bekend geworden. Dit nieuwe boek, geschreven door Marc van Houten, gaat over vrijwel alles wat we nu weten. Het schetst niet alleen een beeld van deze merkwaardige vogel, maar ook van al die merkwaardige mensen die zich met dat beestje hebben beziggehouden. Dat zijn ecologen, ethologen, andersoortige biologen en terreinbeheerders, mensen die ervoor hadden geleerd en de kemphaan in hun beroepspraktijk konden opnemen, maar het zijn ook gewoon mensen die zich voor hun plezier gingen verdiepen in de handel en wandel van deze vogel. Ze komen bijna allemaal aan het woord en – misschien wel verrassend – de bijdragen van de ‘amateurs’ aan de kennis over de kemphaan zijn minstens even belangrijk als die van de ‘professionals’! Onder die ‘amateurs’ zaten onder meer een pootaardappelteler, een leraar klassieke talen (én cellist), een tegelzetter, historici, veehouders en een manager van een groep machinebouwers die zichzelf onder hen liever als coach ziet. Deze ‘manager’, inderdaad, werd de schrijver van dit boek.

Marc en ik leken wel wat op elkaar in onze relatie tot de kemphaan. Als jonge biologiestudent wilde ik het gedrag van vogels van dichtbij waarnemen, ik fabriceerde een schuiltentje en kwam daarmee heel toevallig bij een arena met kemphanen terecht. Dat werd een tienjarig onderzoeksproject. Het tentje verdween pas na jaren toen het door een storm aan flarden werd gescheurd. Van 1964 tot 1971 zag ik

de kemphanen in actie op die arena – zoals het hoorde. In de twee jaren daarna merkte ik dat het minder werd en dat mijn project moest stoppen. De kempiaan had het moeilijk en Marc had hem nog niet eens ontdekt! Die zat toen nog op de basisschool. Maar een paar jaar later raakte hij in de ban van de vogels van het vrije veld, en in de Eempolder belandde – ook weer heel toevallig – een dode kempiaan in zijn boterhammendoosje. Ook Marc werd getuige van de teloorgang van deze merkwaardige vogel in Nederland. Hij heeft de kempiaan echter nooit meer losgelaten. Voor mij lag dat anders. Ik probeerde die vogel los te laten toen een vervolg op mijn onderzoek door het instorten van de broedpopulatie niet meer mogelijk was. Ik gaf zelfs mijn archief weg – aan Marc. Maar bij vlagen liet de kempiaan mij niet los: als inspiratiebron bij een nieuw onderzoeksproject over kokmeeuwen, bij het schrijven van een boek voor de Engelse Poyser-serie, bij een verzoek van de Friese amateurornitholoog Joop Jukema om zijn ruwe vanggegevens te analyseren en er met hem een artikel over te schrijven en na de vraag van Marc of ik de stukken die hij voor dit boek schreef wilde meelesen. En daarmee was de cirkel rond!

Het is een fantastisch boek geworden: zeer leesbaar, onderhoudend, toegankelijk, breed, volledig én wetenschappelijk verantwoord. Toch zou bijna geen enkele wetenschapper zo'n boek kunnen schrijven. De meeste wetenschappelijk onderzoekers focussen op hun project. Dat helpt om verder te komen met dat project, maar bemoeilijkt de communicatie met 'andersdenkenden'. Marc heeft bepaald geen last van een beperkte focus. Dat maakt dit boek juist zo interessant voor iedere vogelliefhebber die zich wil laten verrassen door de merkwaardige kempiaan.

Johan van Rhijn

De ontmoeting

Een kemphaan in mijn broodtrommel

‘Wat hebben we hier?’ Een potige politieagent vist met gefronste wenkbrauwen een dode vogel uit mijn broodtrommel. ‘Een kemp-haan,’ antwoord ik doodleuk. Hij bekijkt het slappe beestje aan alle kanten en veegt behoedzaam de broodkruimels van het kleurige verenkleed. Ondertussen werpt zijn collega een onderzoekende blik in mijn groene canvas veldtas die nog aan mijn schouder bungelt.

Nog geen kwartier geleden vond ik de dode kemphaan in het noordelijke deel van de Eempolder, bij de kade van het Eemmeer. Hij lag op zijn buik op het korte gras. Aan de buitenkant was niets te zien wat wees op de doodsoorzaak. Een puntgaaf mannetje in baltskleed met witte kraag en zwarte oorpluimen, helemaal alleen. Ik weet niet meer of hij koud aanvoelde. Zonder enige aarzeling haalde ik mijn laatste boterham uit mijn plastic trommel en met volle mond legde ik het haantje er aangedaan in.

Bij het afscheid tipten de agenten mij nog dat daar wel eerst een speciale vergunning voor moest worden aangevraagd op het bureau als ik de vogel zou willen laten opzetten. Terwijl ik de twee groen gelaarsde mannen nakeek toen ze naar hun donkerblauwe Volkswagen Kever terugliepen, stopte ik de vogel weer in mijn broodtrommel.

Ik weet nog goed dat ik de pest in had toen ik mijn tocht door de polder voortzette: stom dat ik mij had laten insluiten! Ik kende het gebied immers op mijn duimpje, wist precies welke sloot ik over kon springen, waar een dam lag en in welke droge greppel ik me had kunnen verstoppen. Een échte polderjongen liet zich toch niet pakken!

Maar kennelijk moest het er een keer van komen. Sinds enige maanden was ik verknocht aan de uitgestrekte en boomloze Eempolder. Lange dagen ging ik het veld in, van zonsopgang tot diep in de middag. Kijken naar vogels in dat weidse weidevogelland was een feest! En elke keer als ik in het noordelijke deel van de polder kwam, liep ik, achteloos maar bewust, het deels verroeste en beschadigde blauwe bordje met VERBODEN TOEGANG voorbij. Want dit verboden terrein maakte mijn vogeltochten nóg spannender!

Eenmaal thuis ging de broodtrommel met inhoud de koelkast in. Later die dag bezochten mijn vader en ik de ‘wachtmeester der Rijkspolitie behorende tot de groep Blaricum der Rijkspolitie’ die mij een ‘Vogelvergunning C-2 ingevolge de Vogelwet 1936’ verleende.

Vijf maanden later haalden wij de vogel op bij een preparateur in Maartensdijk. Opgezet en fier staand op een plankje met groen gravel. Ik herinner me dat ik de vogel van alle kanten bekeek en bedacht hoe triest het was dat zo’n bijzondere vogel zó moest eindigen.

De stijve vogel volgt mij inmiddels al een halve eeuw. Aanvanke-lijk vanaf een plank boven mijn scholierenbureautje in mijn ouderlijk huis; vervolgens boven op het oude eiken muurkastje in ons eerste huis tot op de bovenste boekenplank in onze huidige woonkamer. En overal houdt de witkraag met zwarte kopveren mij met zijn gelige glazen kraalogen nauwlettend in de gaten.

Of de dood gevonden kempaas op die zondag in mei een impuls heeft gegeven aan mijn interesse voor deze soort, betwijfel ik. Al bladerend in mijn trouw bijgehouden vogeldagboek zie ik dat ik een week later op Texel in de polder Eierland een in een sloot foeragerende lepelaar met een uitroepteken waardeerde, terwijl twee baltzende kempaas in polder Waalenburg dit leesteken niet kregen. Het zal waarschijnlijk te maken hebben gehad met de status van de twee vogelsoorten. Halverwege de jaren zeventig broedden er in ons land maar zo’n 250 paar lepelaars. Hierdoor waren ze schaarser dan de kempaas, waarvan *De Atlas van de Nederlandse Broedvogels* (1979) destijds het aantal broedgevallen op 1500 schatte.

In diezelfde periode ontdekte ik een baltsplaats in de Eempolder. Precies volgens het boekje: een iets verhoogde plek in het vlakke grasland en langs water, in mijn geval aan een brede sloot. Wie ooit een arena met kemphanen heeft gezien, zal dit nooit vergeten. De beleving van dat kijken naar die energiek dansende vogels langs de slootrand staat voor altijd in mijn geheugen gegrift. Ik moet bekennen dat ik als scholier meer tijd aan vogels dan aan school besteedde. Nog hoor ik mijn teleurgestelde mentor op de middelbare school tijdens de laatste rapportbespreking van het schooljaar uitroepen: 'Hoe kan dit nou, je stond er toch zo goed voor!' Toch voel ik geen enkele gêne dat ik door de baltsende kemphanen dat jaar ben blijven zitten.

Kemphaan

'Een kemphaan?' Mijn collega trekt een bedenkelijk gezicht als ik hem vertel over het onderwerp van mijn manuscript. Gelukkig valt het kwartje snel bij mij en kan ik hem geruststellen. Hij blijkt namelijk aan een speciaal gefokte vechthaan te denken die ingezet wordt bij hanengevechten! In Latijns-Amerika en Zuidoost-Azië zijn dit soort hanengevechten nog toegestaan. In ons land is het organiseren en bijwonen van hanengevechten verboden. Toch zijn er nog niet zo lang geleden mensen beboet voor deze verwerpelijke praktijken.

'Mijn' kemphaan is een middelgrote steltloper met een opmerkelijk uiterlijk: een relatief groot lichaam, lange poten en een vrij lange hals met een kleine kop. De snavel is middellang en licht omlaag gebogen.

Bladerend in mijn eerste determinatiegids, de dertiende druk van *Petersons Vogelgids van alle Europese vogels* (1976) viel mij al snel op hoe uniek de kemphaan is. Bij geen enkele andere vogelsoort staan meerdere kleurenillustraties afgebeeld en verschillen het mannetje en het vrouwtje zo in lichaamsgrootte.

De kemphaan is een weidevogel van het eerste uur in ons agrarische cultuurlandschap. Van oorsprong afkomstig van de noordelijke toendra's vestigde deze soort zich eeuwen geleden in de natte Nederlandse delta met haar kruidenrijke graslanden, die pas in het late voorjaar langzaam opdroogden.

Tot zo'n honderd jaar geleden was de kemphaan niet alleen de meest voorkomende weidevogel van Nederland, maar ook de meest opmerkelijke. Geen enkele andere vogel kent zo'n gevarieerd verenkleed. Van onopvallend tot uiterst gedurfd, getooid met kragen en pluimen. En daar blijft het niet bij. Kemphanen vertonen een uniek baltsgedrag met op het oog onnavolgbare choreografieën. Het is waarschijnlijk de enige vogelsoort waarvan er drie verschillende typen mannen in dezelfde populatie naast elkaar bestaan. Bontgekleurde en witte hanen, maar ook een kleinere haan met het verenkleed van een hen. Ieder type heeft zijn eigen rol op de baltsplaats.

Alhoewel Britse onderzoekers al in het begin van de vorige eeuw naar ons land kwamen om het baltsgedrag te doorgronden, zijn het met name Nederlandse wetenschappers geweest die dit intrigerende schouwspel van baltsende kemphanen wisten te ontrafelen in hun compacte observatietentjes.

Lang voor de wetenschappelijke interesse in de kemphaan was er ook al aandacht voor de vogel, maar dan op een heel ander vlak. Uit archeologische vondsten van botresten van kemphanen weten we dat de vogel al meer dan vijfduizend jaar in ons land voorkomt en op de menukaart van onze voorouders heeft gestaan. Tot in de vorige eeuw zijn er levende vogels als delicatessen naar de Britse Eilanden geëxporteerd. De vogels werden destijds door stropers met netten en strikken van paardenhaar gevangen. Nog steeds zijn kemphanen gewild in particuliere vogelcollecties.

Tot zo'n vijftientig jaar geleden trokken ieder voorjaar tienduizenden kemphanen vanuit hun natte winterverblijfplaatsen in de Afrikaanse Sahel door het noorden van Nederland. Met de intensivering van de veehouderij, en de graslandverdroging die daar het gevolg van is, zien we nu nog maar enkele duizenden kemphanen in onze graslanden en is het spotten van een kemphen met kuikens een unicum geworden.